

O VÝZKUMU NÁŘEČNÍ SYNTAXE V TERÉNU

JAN CHLOUPEK (Brno)

Mám pojednat o tom, jak budeme získávat syntaktický materiál pro slovanský jazykový atlas přímo v terénu. Kdyby tu šlo o řešení ryze jen technických otázek, bylo by je zajisté možno odložit až do sestavení dotazníku. Tu by potom bylo nepochybně výhodné to, že bychom se u každé jednotlivé otázky zvlášť mohli dohodnout, jak budeme získávat příslušnou odpověď. Nicméně i výběr otázek aspoň do jisté míry závisí na tom, zda můžeme počítat s odpovědí úplnou nebo kusou, zachytitelnou snadno nebo s obtížemi, přesnou nebo nepřesnou, bezprostřední nebo stylizovanou. Proto je třeba diskutovat i o práci v terénu ještě dříve, než schválíme definitivní znění dotazníku.

Hned na začátku bych však chtěl připomenout to, že k syntaxi v dotazníku a potom v atlase slovanských nářečí nesmíme přistupovat tak, jak tradičně přistupujeme k ostatním mluvnickým disciplínám zkoumaným jazykově zeměpisnou metodou. Jak snad vyplývá z referátu o specifčnosti nářeční skladby, musíme být vděční za každou informaci, kterou z vyplněných dotazníků vyčteme, pokud se týká nářeční syntaxe, disciplíny dosud vcelku opomíjené, i když tato informace nebude třeba mapovatelná, tj. i když např. zůstane její platnost omezena na minimální území nebo i když by např. její znázornění bylo grafickou třístí. I takováto kusá informace má význam pro poznání syntaktické stavby slovanských jazyků.

Pokud jde o způsob získávání syntaktického materiálu, není v zásadě rozdíl v tom, zda se ptáme na syntaktické prostředky, tj. na způsob vyjadřování syntaktických vztahů (např. na vyjadřování vztahu vylučovacího), nebo na význam syntaktických prostředků (např. na různé mluvnické významy infinitivu). V žádném z těchto případů totiž nemůžeme vždy prostě položit přímo otázku a očekávat vhodnou odpověď a zase v obojím případě můžeme zaslechnout odpověď mimoděk, bez zdlouhavého doptávání. (Např. na otázku „Jak něco poručíte nepřítomné osobě?“ příslušník tradičního nářečí pravděpodobně odpoví: „No řekl bych jí, aby udělala to nebo ono“ — a my jsme zatím měli v úmyslu získat odpověď v 3. os. sg. imperativu.) Otázky formulované oklikou, nepřímou — postup běžný při výzkumu hláskoslovném, tvaroslovném a někdy i lexikálním — vedou k cíli ještě složitější cestou. Pokud však přece touto metodou dojdeme k cíli, je neobyčejně výhodná proto, že syntaktický prostředek nebo jeho mluvnický význam zachytíme na celém území jako konkrétně

existující a ve stejném kontextu. V praxi pak tento pracovní postup vyžaduje, abychom dali explorátorovi seznam větných modelů, které by měl v nářečí zachytit pokud možno doslova, např. pro zjištění vazby při srovnávání při komparativu model *Děvátka bývají hodnější než chlapci* nebo pro zjištění mluvnické shody *Náš dědeček byl dlouho na živu*. Tato metoda se osvědčí nejlépe u nevětné syntaxe, např. při zjišťování vazeb předložek (např. *strach — umíral jsem...*, srov. čes. *umíral jsem strachem*, srbocharvátsky *umro sam od straha*). Její nevýhodou — kromě obtížnosti a pracnosti — je ještě to, že explorátor snadno svede informátora k odpovědi, kterou sám očekává.

Druhou metodou pro zachycení syntaktického materiálu je volná konverzace. Explorátor se dá do hovoru s informátory nebo — ještě lépe — sleduje rozhovor mezi informátory a všechno zapisuje graficky nebo zaznamenává na magnetofonu. Takto získá odpovědi na všechny otázky dotazníku, ovšem — což je závažné — dříve nebo později. Tak např. po dvouhodinovém rozhovoru lze zjistit, zda se v nářečí užívá částic v zjišťovacích otázkách, zachytíme rozdíly v užívání spony, zaznamenáme většinu typů infinitivu, avšak stěží např. prostředky vylučovacího vztahu atp. Nebude-li syntax považována jen za postradatelný doplněk celého dotazníku a zůstanou-li tedy explorátoři v místě zkoumání několik málo dní třeba jen kvůli syntaxi, lze mít odpovědně za to, že mohou vyplnit syntaktický dotazník po excerpti z vlastních grafických nebo magnetofonových záznamů. Jistou nepopíratelnou nevýhodou této pracovní metody je to, že při využití jejích výsledků budeme mapovat-souvětné, větné a významoslovné typy, nikoli konkrétně existující vyjádření, neboť pochopitelně v konkrétním kontextu a lexikálně budou se lišit případy, které budeme mapovat jako syntakticky stejné. Tu ovšem lze právem zase namítnout, že ve větné syntaxi jsou jednotlivé věty jen dokladem existence větného typu a o ten že nám přece běží. Ani jednu z těchto dvou metod nemožno pokládat za výhradní. Explorátor podle okolností bude užívat obou metod a bude je kombinovat.

Je jisto, že běžné, frekventované syntaktické prostředky slyšíme za rozhovoru častěji než archaické zbytky (archaické z hlediska nářečí, nikoli z hlediska vývoje národního jazyka) a ty jevy tradičního nářečí, které nám odumírají před očima. Nelze ani nevidět, že syntaktický prostředek, např. instrumentál času, je v jednom slovanském nářečí živý (např. v ruských nářečích), v jiném ojedinelý (např. na východní Moravě typ *jedním dnem to neobejdem, chořil tam večerama*), v jiném zase omezený na několik lexikalizovaných případů (např. sloven. *dňom nocou*). V prvním případě je jako jev zjiřitelný snadno, v druhém daleko obtížněji a ve třetím případě — zachytíme-li jej vůbec — nemá v systému svého nářečí stejné místo jako prostředky živé. Nebo např. přechodník přítomný může být v jednom nářečí produktivní (např. v ruských nářečích), v jiném aspoň živý (např. na východní Moravě), v jiném adverbializovaný (např. na střední Moravě), v dalším pak adverbializovaný výrazně už po stránce formální (čes. *vsedě*, východomor. *seďačky*), někde se pak vůbec nemusí vyskytovat. Nelze myslím pochybovat o tom, že takové a podobné případy

nestačí zaznamenat jen jako existující nebo neexistující, a zdá se vhodnější, aby byly zkoumány na větných modelech, při jejichž sestavování by se předem pamatovalo na to, aby jimi byly zastoupeny všechny případy. Přitom ovšem by zkušený explorační znalec nářečí, syntaktik směl ztotožnit větný model se získaným dokladem, pokud by byl zcela přesvědčen o tom, že mohou a musí být syntakticky hodnoceny zcela stejně.

Shrnul bych svou úvahu takto: Syntaktický oddíl dotazníku pro výzkum slovanských nářečí měl by mít dvě části: (1) Část významoslovných, větných a souvětých modelů, zjišťovaných tak, jako jiné mluvnické tvary v dotazníku a (2) část souvětých, větných a významoslovných typů, kde by byly otázky formulovány jen v gramatických termínech, explorační by pak zapsal získaný doklad a při mapování by se posoudilo, zda je doklad sdostatek reprezentativní, a to po všech stránkách.

Pokud jde o technickou stránku zachycování volného rozhovoru, osvědčují se pro výzkum lehké, snadno přemístitelné magnetofony. Slavistická pracoviště pověřená pracemi na slovanském atlase měla by se neprodleně postarat o to, aby se těmito přístroji v nutné míře vybavila. Pro zkušenější pracovníky není ovšem magnetofon pomocníkem nezbytným. I grafickým záznamem stačíme přece zachytit kostru zkoumaného vztahu a nemusíme litovat, že jsme syntaktické prostředky pro jeho postižení nepodstatné při zápisu vynechali.

Zpracovat syntax místních nářečí, to není úkol snadný. Přesto by však nebylo správné, kdybychom se ho pro jeho obtížnost vzdávali a tak se připravovali o ty užitečné výsledky, které nám může přinést. Jestliže však přece někdo pochybuje o možnosti získat spolehlivé syntaktické podklady pro mapování, ačkoli pravda samo mapování je spíše prostředkem poznání než cílem, nelze nepřipomenout to, že rozdíly v syntaktické stavbě mezi slovanskými nářečímí nejsou zdaleka tak subtilní, jako syntaktické rozdíly uvnitř jediného národního jazyka. Valnou část otázek může totiž odborně fundovaný příslušník mateřského jazyka bez velkého uvažování vyplnit ihned nebo už podle dosavadních dialektologických záznamů a monografií. Tento postup ovšem nelze doporučit, ale nepochybné je to, že znalost existence prostředku usnadňuje jeho vyhledávání. A jestliže nám důkladný terénní výzkum přesto přinese nějaká překvapení, bude to jen ku prospěchu jazykovědy.

Na závěr bych znovu zdůraznil to, že se nemusíme úzkostlivě ohlížet na to, zda ty nebo ony odpovědi budou mapovatelné; i ty nemapovatelné budou mnoho znamenat. Spíše bude třeba při sestavování dotazníku i při výzkumu v terénu pomýšlet na to, zda ten a onen syntaktický prostředek představuje nezaměnitelného reprezentanta typu nepřiliš frekventovaného, nebo zda představuje jednotný vyhraněný typ, realizovatelný potom rozmanitými lexikálními prostředky.